

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.202>

УДК 94(437.6)“1989/1995”:329(1-21)+329.73+323.15=161.25

Володимир Алмашій

канд. іст. наук

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3

E-mail: almashiyv@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9751-6115>

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У СЛОВАЧЧИНІ (1989–1995 рр.)

У статті вперше в українській історіографії висвітлюються передумови, зародження, утворення й започаткування роботи політичного суб'єкта українського населення Словацької Республіки — Піддуклянської демократичної громади (початкова назва — Піддуклянський громадянський форум), вказуються завдання партії. ПДГ орієнтувала свою діяльність на розв'язання політично-економічних, соціальних, національно-культурних проблем українського населення Пряшівщини.

Одночасно констатується активізація політичної діяльності представників угорської національної меншини, наслідком чого стало утворення угорських політичних партій у Словаччині, які почали виникати відразу після розпаду комуністичного режиму. Відзначається, що угорські політичні суб'єкти у Словаччині, в результаті виборів 1990, 1992, 1994 рр., мали своїх представників у парламенті, що давало їм можливість брати активну участь у політичному житті держави. Вказується на те, що на рівні словацького загальнодержавного та регіонального політикуму була представлена також ромська спільнота. Проте ромським політичним партіям так і не вдалося здобути вагомій підтримки електорату й бути представленими у словацькому парламенті.

Ключові слова: *східнославацький регіон, коаліція, угорська національна меншина, угорські політичні партії, ромська спільнота, українці, Союз русинів-українців Чехословаччини, Піддуклянська демократична громада; Піддуклянський громадянський форум.*

Volodymyr Almashiy

PhD in History

Uzhhorod National University

3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine

E-mail: almashiyv@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9751-6115>

ETHNOPOLITICAL PROCESSES IN SLOVAKIA (1989–1995)

This article provides the first overview in Ukrainian historiography of the preconditions, emergency, establishment and initiation of the activities of a political entity representing the Ukrainian population of the Slovak Republic — the Podduklianske Democratic Community (hereinafter referred to as the PDC, original name: Podduklianske Civic Forum). The PDC collaborated with the Regional Government in Prešov, primarily in the socio-economic sphere, and outlined the party's objectives. The PDC is aimed to address political, economic, social, and national-cultural issues of the Ukrainian population in the Prešov region.

At the same time, there is a recognition of the increased political activity of representatives of the Hungarian national minority in Slovakia, resulting in the formation of Hungarian political parties in Slovakia, which emerged immediately after the collapse of the communist regime. It is noted that Hungarian political entities in Slovakia had their representatives in Parliament as a result of the elections in 1990, 1992, and 1994, which allowed them to actively participate in the political life of the state. The positive aspect of the activities of Hungarian political parties in Slovakia was that different party platforms did not prevent them from creating an electoral coalition. It is mentioned that the Roma community was also represented at the level of the Slovak national and regional political arena. However, Roma political parties failed to gain significant electoral support and representation in the Slovak Parliament.

Keywords: *East Slovak Region, coalition, Hungarian national minority, Hungarian political parties, Roma community, Ukrainians, Union of Rusyns-Ukrainians of Czechoslovakia, Podduklianske Democratic Community; Podduklianske Civic Forum.*

Країни Центрально-Східної Європи наприкінці ХХ ст. зазнали кардинальних змін, що поклало край існуванню соціалістичних режимів у регіоні. Чехословаччина, а з 1993 року Словацька Республіка, і Україна проводили суспільно-політичні перетворення у схожих умовах — після

закінчення періоду соціалізму. Суспільно-політичні перетворення, зміни в етнополітичній сфері чехословацького та словацького політизованих суспільств, особливо в середовищі національних меншин, дають можливість продемонструвати весь комплекс складнощів і проблем, які постали перед державами в умовах переходу на демократичні засади, що підсилює актуальність та новизну дослідження. Упродовж 1990-х років у Словаччині спостерігалася значна політизація, етнічний ренесанс словацького багатонаціонального суспільства, виникнення нових політичних партій і рухів. Найбільшої політичної мобілізації досягли угорці, активно й переконливо забезпечивши парламентське представництво своїй меншині. На рівні громадянського суспільства про себе заявили регіональні ромські політичні партії та громадські об'єднання. У результаті комплексу чинників стала сегментованою українська меншина Словаччини. Доволі швидкими темпами зростає кількість представників ромської та української етнічних громад країни. Одночасно чисельність угорців, чехів та українців різко скоротилася. Ці трансформації етнонаціональної структури населення найменшої за демографічними показниками країни Вишеградської групи слід пов'язувати із загальною тенденцією етноренесансних рухів та реідентифікаційних явищ на теренах Центральної Європи.

Мета дослідження — розкрити становище, головні тенденції та особливості політичного розвитку української національної меншини, а також угорців і ромів Словаччини впродовж першої половини 1990-х років, здійснити комплексний аналіз причин, умов, основних етапів, наслідків суспільно-політичних, етнічних процесів, що відбувалися в цьому регіоні. Досягнення поставленої мети передбачало виконання наступних наукових завдань: а) здійснити аналіз причин та історичних передумов змін у внутрішньополітичному житті Чехословаччини і Словацької Республіки; б) проаналізувати особливості етнічних процесів усередині держави, що впливали на процеси оптимізації федерального державного устрою Чехословаччини, а згодом і СР; в) охарактеризувати політичну діяльність угорців, ромів, а також українців Словацької Республіки в рамках їхнього політичного суб'єкта — Піддуклянської демократичної громади.

Упродовж 2000-х років у Словаччині вийшло друком декілька праць, присвячених діяльності національних політичних суб'єктів у середовищі національних меншин, зокрема й українців. У 2010 році Центром антропологічних досліджень у Пряшеві опублікована монографія М. Шкурли «Свідок Піддуклянського краю. Іван Гуменик — дипломат, публіцист, культурний діяч (03.01.1926–17.10.2007)»¹, у якій наводяться документи щодо виникнення та діяльності політичного суб'єкта українців Словаччини 1990-х років — Піддуклянської демократичної громади (початкова

назва якої Піддуклянський громадянський форум)². У 2011 році опублікована стаття С. Конечного під назвою «Політичні партії у національному русі карпатських русинів»³.

Питання політичної репрезентації угорської національної меншини в політичному житті Словацької Республіки кінця 1980-х — першої половини 1990-х років, її національно-культурної активності висвітлювалися В. Алмашієм у статті «Стан проблем національних меншин в Словацькій Республіці на прикладі угорської національної меншини»⁴. У 2006 році в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича захищена дисертація Н. Лазар «Політика Словацької Республіки щодо національних меншин: інституційно-правові та політичні аспекти», в якій висвітлювалися й політичні репрезентації угорської, ромської меншин, і лише декілька сторінок було присвячено місцю українців у політичному просторі Словаччини⁵. У 2009 році М. Васильченко була захищена кандидатська дисертація на тему «Громадсько-політична та культурно-освітня діяльність українців у Східній Словаччині (1945–1992 рр.)»⁶, в якій політичний аспект розглянуто досить фрагментарно, а великий масив джерельного матеріалу 1980-х — 1990-х рр. нею не був задіяний у дослідженні, та використовувалися, в основному, вже опубліковані документи. У 2015 році Н. Кічерою захищена дисертація на тему «Русини в етнополітиці країн Центральної та Південно-Східної Європи», в якій досліджено теоретико-методологічні засади аналізу політичної суб'єктності етнічних спільнот у країнах Центральної та Південно-Східної Європи й, зокрема, участі українців у політичному процесі Словацької Республіки⁷.

Показовою, на нашу думку, є стаття М. Зана «Національні меншини Словацької Республіки як суб'єкт політики», в якій автор аналізує проблематику національних меншин СР як суб'єктів політичного життя. Зокрема, ним висвітлено етнонаціональну структуру населення, базові засади конституційно-правового статусу національних меншин та етнополітичного менеджменту держави. Акцентується увага на проблематиці політичного та громадського представництва найчисленніших меншин — угорців і ромів. Тут коротко відзначено суспільні (реідентифікація) та політичні (етнонаціональна політика) чинники сегментації української меншини Словаччини⁸. У 2020 році А. Ключковичем захищена докторська дисертація «Еволюція моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці»⁹, в якій дослідник порушує питання політичної репрезентації діяльності національних меншин наприкінці ХХ — на початку ХХІ століть у контексті загальнодержавних процесів і участі в них національних меншин, зокрема угорців. Питання етногенезу українців у Карпатському регіоні, його політичну складову упродовж

тривалого часу досліджує відомий український учений С.В. Віднянський¹⁰.

Отже, кінець 80-х і початок 90-х років ХХ ст. став переломним у історії країн Центрально- й Південно-Східної Європи. Країни цього регіону Європи — Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Югославія, Болгарія — зробили рішучий поворот у бік демократичного розвитку, почали поривати традиційні відносини з СРСР і орієнтуватися на зближення з європейськими структурами. Кожна з цих країн мала свій шлях переходу до нової системи. В одних він тривав упродовж багатьох років і був дуже складним (Польща, Угорщина, НДР), в інших супроводжувався збройними сутичками, воєнними діями (Румунія, Югославія). Чехословаччина стала прикладом порівняно цивілізованого й мирного переходу до демократичного розвитку, почала орієнтуватися на зближення з європейськими структурами. Сучасники назвали ті події, які визначали новий шлях розвитку Чехословаччини, «ніжною революцією» або «оксамитовою революцією». У цьому розкривається специфіка розвитку подій у Чехословаччині¹¹.

Упродовж 1990-х років у Словаччині нова словацька демократична еліта вважала своїм завданням мирний демонтаж тоталітарного режиму. 1 січня 1993 р. утворена незалежна СР. Упродовж 1993 р. політична боротьба у країні надзвичайно загострилася¹². На дострокових парламентських виборах у жовтні 1994 р. РЗДС здобув найбільшу кількість голосів. Очолювана ним коаліція із Словацькою національною партією і ОР знову сформувала уряд на чолі з В. Мечіаром, який проіснував до весни 1998 р. Упродовж 1994–1995 рр. політичний реванш партій національного та популістського спрямування призвів до появи елементів авторитаризму й ігнорування демократичної парламентської опозиції¹³.

На загострення уваги нової влади до питання національних меншин впливали й міжнародні та загальноєвропейські стандарти. У Словаччині, в середовищі національних меншин, найактивнішу діяльність розгорнули саме представники угорської національної меншини, які створили 18 листопада 1989 р. об'єднання «Угорська незалежна ініціатива» (далі УНІ). Воно представляло угорську меншину в перебудованих законодавчих та владних структурах. Представники угорської національної меншини запропонували словацьким владним інститутам своє бачення розвитку життя угорців у Словаччині. Уже в 1989 р. М. Дюраї наполягав на тому, що інтереси угорців як меншини забезпечить лише їхня політична організованість як самостійного політичного суб'єкта¹⁴.

До 1998 р. етнонаціональні питання не були окремою складовою політичних програм, за винятком програм політичних партій угорської меншини. У той час лідери словацьких політичних партій порушували

питання національних меншин насамперед у площині, що стосувалася взаємин із угорською меншиною. Політичні партії правлячої коаліції, очолюваної прем'єром В. Мечіаром, обмежувалися деклараціями рівноправності представників словацького етносу та національних меншин. Частина опозиційних політичних партій, які згодом сформували демократичну владу, узагалі не торкалися етнонаціональної проблематики у своїх передвиборчих кампаніях та відповідних партійних документах. Складна й важлива для Словаччини ромська тематика була спричинена зростаючою міграцією словацьких ромів до країн ЄС, особливо з другої половини 1990-х років¹⁵.

Для Словацької Республіки особливо гостро в національному плані стояло угорське питання, адже кількість угорців, відповідно до перепису 1991 року, складала 567 296 осіб, що становило 10,8% населення Словаччини. Угорці були найбільшою національною меншиною республіки. Переважна їх кількість проживала на території сучасних Трнавського (24,8%) та Нітрянського країв (30,2%). Псувало міжетнічні взаємини між словаками та угорцями їхнє історичне минуле, в якому перші були піддані мадяризації за часів існування угорських державних утворень. В умовах національного піднесення 1989–1992 років ця негативна історична пам'ять розпалювала вогнище непорозумінь і протиріч. Чеські та словацькі автори оцінювали Угорщину ХХ ст. як державу з «тріанонською травмою», яка, втративши більшість своїх земель після підписання Тріанонського договору 1920 року, намагалася реабілітувати історичну травму за рахунок збільшення прав угорців, що проживали в сусідніх державах¹⁶.

Такий розвиток подій підштовхував представників угорської національної меншини активізувати свою політичну діяльність. Результатом цього стало утворення угорських політичних партій у Словаччині, які почали виникати відразу після розпаду комуністичного режиму. У Словаччині існувало аж п'ять угорських партій. Три з них мали своє представництво в парламенті: Консервативний Угорський християнсько-демократичний союз (рух) (УХДС), ліберальна Угорська народна партія (УНП) (утворилась із УНІ) та право-ліберальний рух «Співіснування», що в національних питаннях виступав з найрадикальніших позицій. Уже на початку 1990-х років політичні сили угорської громади СР були фрагментовані за ідеологічними орієнтаціями. Так, Угорський християнсько-демократичний союз (рух) декларував консервативну ідеологію, Угорська громадянська партія — соціально-ліберальну, а «Співіснування» — право-ліберальну доктрину. На парламентських виборах 1990 та 1992 років виборчу коаліцію угорських політичних сил утворили «Співіснування–УХДС» (УНІ об'єдналась із словацьким рухом СПН), отримавши

на обох електоральних кампаніях по 14 мандатів у парламенті Словаччини. Під час виборів 1994 року була створена Угорська Коаліція у складі Угорського християнсько-демократичного руху та Угорської громадянської партії, яка отримала дещо більше — 10,1% (17 мандатів)¹⁷. Позитивним у діяльності угорських політичних партій Словаччини було те, що різні партійні платформи не стали їм на заваді при створенні виборчої коаліції¹⁸.

Етнічною групою, яка також була представлена на рівні словацького загальнодержавного та регіонального політикуму, стала ромська спільнота. Ще в листопаді 1989 року Ромська громадська ініціатива (далі РГІ) підтримала процеси демократизації, чим привернула увагу та здобула підтримку ромів Чехословаччини. У 1990 році РГІ була зареєстрована як політична партія, яка поставила за мету гарантування ромам рівноправного становища в суспільстві, акцентуючи на соціально-економічних та освітніх проблемах ромського населення. Після розпаду ЧСФР вона залишалася найпомітнішим представником інтересів ромів Словаччини. Окрім РГІ, були створені також інші ромські політичні партії (Політичний рух ромів Словаччини — РОМА, Партія ромської коаліції, Партія ромського союзу Словаччини), які не мали суттєвого впливу. Більшість із них мали статус регіональних політичних об'єднань, деякі навіть не намагалися зареєструватись. Ромським політичним партіям так і не вдалося здобути вагомої підтримки електорату й бути представленими у словацькому парламенті¹⁹. Велика кількість громадсько-політичних організацій ромів, амбіції їхніх лідерів практично розпорошували ромський електорат Словаччини²⁰.

Із 1990 року в середовищі українського соціуму Чехословаччини виникли дві громадські структури, які розмежували єдиний автохтонний ареал українців Східної Словаччини — Русинська оброда (укр. мовою «Русинське відродження») та Союз русинів-українців (колишній Культурний Союз українських трудящих) Чехословаччини, з 1 січня 1993 року — Словацької Республіки, спричинивши конфлікт на рівні лідерів думок, інтелігенції, представники якої розпочали дискусії (далекі від наукових) про національну ідентичність (а насправді змагання за посади, вплив, доступ до бюджетних асигнувань). Розмежування українського населення на русинів та українців призвело до того, що ці меншини перестали контактувати між собою, що, своєю чергою, створило додаткові проблеми для уряду, зокрема з фінансуванням²¹. Відбувалося значне зменшення фінансування культурно-мистецьких акцій українців (зокрема, фестивалю української культури у Свиднику), втратила, ще донедавна, значні позиції україномовна сфера освіти, культури, видавничої справи, засобів масової інформації Пряшівського та Кошицького країв. Український

національний театр, який діяв із 1945 року у Пряшеві, на початку 1990-х років було перейменовано на Театр імені Александра Духновича. Відбувалося протистояння довкола Руського Дому в Пряшеві. Упродовж тривалого часу продовжувалися спроби деукраїнізації Музею української культури у Свиднику²². СРУ ЧС, з 1993 року СРУ СР, виступав на захист їхніх інтересів.

Відповідно до перепису 1991 року основна маса українців проживала на території Східнославацького краю (Пряшівський та Кошицький краї), а тому були складовою національного питання в Словацькій Республіці. Питання щодо використання терміна «русин» на позначення окремого етносу є доволі контраверсійним. Існують два основні підходи до цієї проблематики: згідно з першим із них, русини є синонімом слова «українці», а вживання слова «русин» було пов'язано з прийнятим у Австро-Угорщині терміном на позначення українців. Згідно з другим підходом, русинів визначають як окремий етнос, що має власну мову, культуру, історію. Важливою є наявність самоідентифікації населення, яку можна прослідкувати за матеріалами переписів населення²³.

Із розвитком української національної свідомості самоназви «русини» на Заході й «малороси» чи «руські» на Сході України були витіснені етнонімом «українці». Переважна більшість української інтелігенції Пряшівщини наприкінці ХХ — на початку ХХІ століть вживала визначення «русини-українці» для підкреслення належності закарпатської гілки до всього українського народу. Етнологічна наука, не лише в Україні, визнає русинів Закарпаття (і Пряшівщини) локальними субетнічними групами та культурно-етнографічною частиною українського народу (як лемків, бойків та гуцулів). Слід відзначити, що русинська ідентичність далека від однорідності. Серед русинів є ті, хто усвідомлюють себе регіональною самобутньою частиною етноукраїнського загалу, тобто вважають себе і русинами, і одночасно, українцями. Вони об'єдналися в союзи русинів-українців, що діють у Словаччині, Сербії, Хорватії. Інші самоідентифікуються як представники окремої русинської нації (народу). Дехто вважає себе угро-русинами — частиною угорського народу, окремі — більше тяжіють до словаків. Незважаючи на це, самоназва «русини» й дотепер частково збережена на Закарпатті, а також у Словаччині, Сербії, Хорватії, Угорщині й серед емігрантів-закарпатців США²⁴. Водночас, у своїй діяльності русинський рух Словаччини намагався наслідувати структурну ієрархію суспільного розвитку своїх опонентів-українців, однак, політичної організації до середини 1990-х років ними створено не було, а їхні представники не були представлені у федеральному й республіканському парламентах.

Із самого початку суспільних змін в українськомовному середовищі йшлося про потребу заснування політичної партії, яка би репрезентувала

українську національну меншину й відстоювала їхні інтереси в державі. Тому Президія СРУ ЧС скористалася пропозицією політичного руху за демократію та права національних меншин «Співіснування» й запропонувала своїх представників до його кандидатського списку на позачергові червневі парламентські вибори в 1990 році²⁵. Проте лише М. Гиряк, голова Ради Союзу, був обраний у СНР.

СРУ ЧС у дусі рішень Позачергового з'їзду КСУТу 19–20 січня 1990 року намагався виконувати й певну координаційну роль між українськими установами та організаціями. У результаті цього було створено Координаційну раду СРУ ЧС. У її вступному засіданні 3 липня 1990 р. взяли участь керівники Відділу української літератури Словацького педагогічного видавництва, Русинсько-української студії Словацького радіо, Українського національного театру, Кафедри української мови та літератури Філософського факультету університету ім. П. Й. Шафарика, Музею української культури, Спільки українських письменників Словаччини, українського відділу Дослідного інституту педагогіки та інспектор для українських шкіл Східнославацького Крайового національного комітету²⁶. 27 жовтня 1990 року відбулося третє засідання Ради СРУ ЧС. Голова Ради М. Гиряк у звіті про діяльність значну увагу присвятив оцінці парламентських виборів у червні 1990 року. Він висловив розчарування, що рух «Співіснування» підтримало дуже мало виборців у регіонах, населених українцями.

Водночас, стало очевидно, що створення власної політичної партії із реальним політичним впливом не було актуальним. Тому на перших позачергових виборах 1990 року СРУ ЧС приєднався до списку «Співіснування» і в результаті отримав місце депутата СНР для тодішнього голови Ради СРУЧС М. Гиряка, який на початку 1991 року достроково склав із себе депутатські повноваження. У ФЗ у виборчому періоді 1990–1992 рр. були також люди, які прийшли з українського середовища, але представляли інші партії та рухи: М. Шідик, М. Ковач, Я. Зан, а згодом депутатом стала О. Глосик.

На виборах 1992 року кандидати від українців за списком «Співіснування» не були обрані. У СНР, як представник СРУ ЧС за списком Партії демократичної лівиці (ПДЛ — SDL'), був обраний П. Богдан. З українського середовища пройшли й депутати Руху за демократичну Словаччину (РЗДС-НЗДС) С. Курищак та В. Данієл. У ФЗ до розпаду ЧСФР працювали депутати українського походження М. Шідик, Я. Зан, М. Ковач і Е. Дуфала²⁷.

Після виборів у 1992 році, враховуючи, що рух «Співіснування» дедалі більше орієнтувався тільки на захист інтересів угорської меншини, СРУ ЧС дистанціювався від нього.

Оскільки основною ділянкою своєї діяльності СРУ СР уважав народну художню творчість, культурно-освітню роботу, видавничу справу, внутрішню організаційну та економічну діяльність, то в цьому можна було розглядати звуження сфери діяльності порівняно з цілями, викладеними в Статуті СРУ СР. Це відбулося в результаті тиску з боку МК СР, представники якого попереджали, що призупинять фінансування, якщо СРУ СР буде займатися іншим, ніж культурною діяльністю²⁸. Очевидно це і спонукало, значною мірою, прогресивну українську громадськість Словаччини докласти зусиль до створення іншої, уже політичної організації, яка би відстоювала й політичні (в тому числі) інтереси не лише українців, а й населення усієї Північно-Східної частини СР.

Десятиліттями нагромаджені проблеми потребували виникнення політичного суб'єкта, який би об'єднав населення Північно-Східної Словаччини з метою послідовного захисту його прав, потреб та інтересів у сфері економіки, соціального піклування та розвитку культури. Існуючі національно-культурні організації у цьому регіоні — СРУ СР, РО, Товариство ім. О. Духновича та інші — за таких умов суспільного життя неспроможні були в рамках своїх компетенцій надати населенню регіону належну допомогу²⁹. Було запропоновано Центральному виконавчому комітету Партії демократичної лівіці створити в її складі Обласну секцію ПДЛ русинів–українців. У рамках партії вона би порушувала актуальні питання цієї національної меншини для вирішення державними органами, як і на рівні місцевого самоврядування міст і сіл. Секція мала бути при ЦК ПДЛ консультативним органом. Проте керівництво ПДЛ не вважало за потрібне прийняти пропозицію до своєї програми, а також обговорювати це на своєму ІІ з'їзді в Жиліні³⁰.

Тому, 3 березня 1994 року було ініційовано створення для цього регіону самостійного політичного суб'єкта. Головою Підготовчого комітету (далі ПК) став В. Вархола. Ідею створення політичного суб'єкта підтримала широка громадськість³¹. 25 червня 1994 року у Пряшеві відбулося установче засідання ПК новоконституційованого політичного суб'єкта — Піддуклянської демократичної громади (далі ПДГ — політична партія) (попередня назва — Піддуклянський громадянський форум)³². Ініціативу ПК ПДГ своїми підписами в петиційних аркушах підтримав 1281 громадянин³³.

У своїх програмних цілях ПДГ визначила такі завдання: захищати посередництвом своїх представників права, потреби й інтереси громадян північно-східного регіону СР, незважаючи на їх національну та релігійну приналежність; у співробітництві з державними органами й органами самоврядування та політичними суб'єктами брати активну участь у вирішенні господарських та соціальних питань; охороняти й розвивати

духовні скарби народу Північно-Східної Словаччини з метою його об'єднання на базі єдиної народної культури українців та вирішення проблем їхнього минулого³⁴. На сторінках преси були сформульовані основні наміри ПДГ, які доводили до відома державних і політичних органів, що в цьому регіоні існують важливі проблеми економічного, соціального й культурного характеру, які потрібно розв'язувати невідкладно, аби запобігти повному занепаду життя українців у СР³⁵. На першому місці в роботі Громади стояли соціально-економічні проблеми українського населення. Наприклад, будівництво залізниці, яка би зв'язала українські села й міста від Снини — через Меджилабірці, Стропків, Свидник, Бардіїв по Орлів. Її побудова вважалася першою передумовою для поліпшення економічного стану не тільки українського населення³⁶. Актуальним питанням була потреба побудови т. зв. «ріхлодраг» (автомагістралей) через Словаччину в сусідні держави (зокрема Пряшівсько-Дуклянська автомагістраль через Свидник). Вимагало оновлення на вищому технічному рівні добування ропи в селі Микова на Лабірщині і використання природних багатств Східнославацького регіону.

У Програмній заяві з установчого засідання Підготовчого комітету ПДГ було заявлено, що вона буде незалежною організацією з політичною ініціативою. Однак, у разі потреби, вона може приєднатися до якогось іншого політичного суб'єкта, залежно від того, наскільки програма тієї партії або руху буде відповідати потребам і вимогам ПДГ. Велику надію Громада поклала також на можливість активно долучитися до комунальних виборів³⁷.

22 липня 1994 року у Пряшеві засідав ПК ПДГ³⁸, на якому обговорювалися різні питання, пов'язані з уточненням програми та підготовкою установчого з'їзду³⁹. 6 вересня 1994 року Міністерство внутрішніх справ (далі МВС) СР ухвалило Статут ПДГ і зареєструвало її як політичний суб'єкт за № 203/2–94/03404. У лютому 1995 року ПДГ висловила свій протест проти кодифікації русинської мови в січні 1995 року, до якого приєдналася й українська інтелігенція (у формі листа), на який відповів, на сторінках регіональної преси, тодішній голова РО М. Ляш⁴⁰.

27 травня 1995 року відбувся Установчий з'їзд ПДГ, який ухвалив Статут, Програму й Резолюцію до найвищих державних органів СР і різних політичних суб'єктів⁴¹. У Статуті, зокрема, констатовалося, що Громада буде домагатися уніфікації життєвого рівня з рештою словацьких регіонів. Основою діяльності ПДГ ставав пошук опори серед парламентських партій для просування й відстоювання власних інтересів. Після поділу громади на русинську та українську, а також виникнення між ними антагонізму, ПДГ змушена була шукати інших шляхів розв'язання

проблем регіону⁴². В роботі з'їзду взяли участь 60 делегатів із вирішальним голосом і 15 гостей. Головою ПДГ був обраний І. Бача. Центральна Рада ПДГ орієтувала свою діяльність на розв'язання політично-економічних, соціальних, національно-культурних проблем українців Пряшівщини⁴³. Ключові питання полягали в підтримці програм будівництва житла в регіоні, покращення шляхів сполучення, розвитку інфраструктури, будівництва залізниці Капушани–Гіралтовець–Свидник–В. Комарник, поживавлення прикордонної співпраці з Україною та ін.⁴⁴ Керівництву руху ПДГ за короткий проміжок часу вдалося сформуванати цілу систему, налагодити контакти між прихильниками з лав громадян і фахівців із різних галузей суспільного життя⁴⁵.

У резолюції II з'їзду⁴⁶ була сформульована вимога ухвалення виборчого закону, який би дозволяв національним меншинам представництво в парламенті безпосередньо, виходячи із закону, а також вимога припинення асиміляційної діяльності церкви (зокрема греко-католицької), забезпечення повернення до самотутніх обрядів і традицій, а у ставленні до русинів і українців виходити з того, що йдеться про одну національну меншину. В ній була відображена й вимога створення компетентного органу для вирішення питань, пов'язаних із національними меншинами та ін. Резолюція звертала увагу державних органів і на проблеми в культурній галузі української національної меншини й подавала пропозицію щодо їх вирішення. На цій основі була вироблена концепція — Звернення до нових органів словацької влади від українських організацій Словаччини, в якій висловлювалося занепокоєння щодо їхніх висловлювань про нестандартне розв'язання проблем національних меншин, вказувалися шляхи їхнього подолання⁴⁷.

У своїй діяльності Рух виступав на захист та збереження українського радіомовлення у Словаччині. Зокрема у «Ставленні до пропозиції керівництва Словацького радіо переведення Головної редакції українського радіомовлення з Пряшева до Кошиць» звучала вимога зробити все для того, щоби зберегти радіо-редакцію у Пряшеві⁴⁸. У своїх цілях ПК ПДГ приєднався до протесту Петиційного комітету слухачів пряшівського радіо, створеного на захист української редакції Словацького радіо у Пряшеві, і вказував на те, що така політика йшла врозріз із Розділом IV/33 Документа Коданського засідання конференції про права людини⁴⁹.

Зокрема, в Листі ініціативної групи від 10 травня 1994 року про заснування громадської організації як політичного суб'єкта зазначалося, що крім активної допомоги державним та іншим органам при розв'язанні соціально-економічних проблем Східнославацького Піддуклянського регіону, одним з основних завдань буде робити все необхідне для охорони й розвитку власних національних духовних цінностей і, на основі

науки, національно об'єднувати українське населення⁵⁰. ПДГ передбачала поширювати свою роботу передусім на середню генерацію, а також на представників сільського та міського самоуправління регіону⁵¹.

Отже, від початку заснування Чехословаччини визначальним був етнонаціональний фактор. Однак більшість проблем, пов'язаних зі становищем національних меншин, залишалися нерозв'язаними майже до розпаду Чехословацької федерації. Результати переписів 1991 та 2001 років засвідчили, що близько 14% населення Словаччини становили національні меншини, що було одним із найвищих показників у країнах Центральної Європи.

Протягом першої половини 1990-х років для Словаччини був притаманний націонал-популістський етап становлення словацької етнонаціональної політики, який характеризувався переважанням радикально-націоналістичної риторики, посиленням авторитарних тенденцій у державному управлінні, нехтуванням правами національних меншин, втіленням дискримінаційної меншинної політики в період правлячої коаліції на чолі з В. Мечіаром. Лише угорська й ромська національні меншини Словаччини до середини 1990-х років вийшли на політичний рівень самоорганізації. Проте в словацькому парламенті політично була представлена лише угорська меншина. Формування й розвиток ромських політичних партій Словаччини характеризувався значною розпорошеністю сил, існуванням великої кількості малих, політичних суб'єктів із незначним політичним впливом, які конфліктували між собою, що було свідченням незавершеності процесу формування етнічної ідентичності у словацьких ромів.

Жодна з політичних партій Словаччини з часу проголошення незалежності, за винятком Угорської коаліційної партії, не запропонувала у своїй політичній програмі власну цілісну концепцію етнонаціональної політики із визначеними цілями (завданнями), пріоритетами та етапами її виконання. Остання зосереджувала увагу переважно на проблемних питаннях, пов'язаних з угорською і ромською меншинами. Частково порушувала у своїх програмних документах ромську проблематику партія Альянс нового громадянина. Загалом питання формування інституційної структури, правових основ словацької етнонаціональної політики більшість словацьких політичних партій не відносили до категорії першочергових завдань. Отже, роль політичних партій у творенні основ етнонаціональної політики була незначною.

На початку 1990-х років українці Словаччини перебували у вирі асиміляційних процесів. Їхній розвиток зіштовхнувся з низкою проблем, пов'язаних із фінансовою підтримкою їх життєдіяльності, скороченням системи українського шкільництва, поділом української громади на дві —

русинів і українців, обмеженістю культурних та особистісних зв'язків з Україною, недостатньою системною підтримкою з боку Української держави та осередків громадянського суспільства. СРУ ЧС — СРУ СР виступав на захист інтересів української меншини. Проте, в результаті тиску з боку Міністерства культури СР відбулося звуження сфери діяльності СРУ СР у порівнянні з цілями, викладеними у Статуті організації, адже представники міністерства попередили, що призупинять фінансування, якщо СРУ СР буде займатися іншим, ніж культурною діяльністю. Враховуючи це, українська громадськість Словаччини доклала зусиль до створення політичної організації, яка би відстоювала політичні інтереси не лише українців, а й населення усєї Північно-Східної частини СР. Існуючі національно-культурні організації — СРУ СР, Русинська оброда, Товариство ім. О. Духновича та інші — в наявних умовах суспільного життя неспроможні були надавати населенню регіону належну допомогу в рамках своїх компетенцій. 3 березня 1994 року ініційовано створення для Північно-Східного регіону Словаччини самостійного політичного суб'єкта українців. 25 червня 1994 року у Пряшеві відбулося засідання Підготовчого комітету Піддуклянської демократичної громади (початкова назва — Піддуклянський громадянський форум), створення якої підтримали своїми підписами понад тисяча громадян. У своїй програмі партія ставила на меті захищати права, потреби й інтереси населення Північно-Східного регіону СР; брати участь у вирішенні господарських та соціальних питань, тощо. 6 вересня 1994 року вона була зареєстрована Міністерством внутрішніх справ СР як політичний суб'єкт української меншини. 27 травня 1995 року відбувся Установчий з'їзд ПДГ, який ухвалив Статут, Програму й Резолюцію до найвищих державних органів СР і політичних суб'єктів.

¹ Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja. Ivan Humeník-diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007). Prešov. 2010. 224 s.

² Там само. С. 179–196.

³ Konečný S. Politické strany v národnom hnutí Karpatských Rusínov. *Studium Carpatorum 2011. Štúdie z karpatorusínistiky / Штудії з карпаторусиністики*. Кветослава Копорова (ед.). Пряшівська універзіта в Пряшові. Інштїтут русинського языка і культури. Пряшів / Prešovská univerzita v Prešove — Ústav rusínskeho hazyka a kultúry. Kvetoslava Korogová (ed.); vydanie prvé. GRAFOTLAČ PREŠOV, s.r.o. 2011. S. 6–22.

⁴ Алмашій В. Стан проблем національних меншин в Словацькій Республіці на прикладі угорської національної меншини. *Carpatica–Карпатика*. Вип. 19. Історія і культура Карпат (до десятиріччя утворення НДІ карпатознавства). Ужгород, 2002. С. 193–206. С. 200–205.

⁵ Лазар Н.В. Політика Словацької Республіки щодо національних меншин: інституційно-правові та політичні аспекти: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Чернівці, 2006. 22 с.

⁶ Васильченко М. А. Громадсько-політична та культурно-освітня діяльність українців у Східній Словаччині (1945–1992 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2009. 24 с.

⁷ Кічера Н. М. Русини в етнополітиці країн Центральної та Південно-Східної Європи: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Чернівці, 2015. 20 с.

⁸ Зан М. Національні меншини Словацької Республіки як суб'єкти політики. *Ужгородські словацькі наукові читання: історія, культура, політика, право. Науковий збірник*. Ужгород, 2014. С. 124-125.

⁹ Ключкович А.Ю. Еволюція моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці: дис. ... докт. політ. наук. Львів, 2020. 547 с.

¹⁰ Віднянський С.В. Щодо т. зв. «дискримінації підкарпатських русинів за національною ознакою»: аналітична довідка. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2020. Вип.29. С. 294-315; Віднянський С.В. Актуалізація «русинського питання» в Закарпатті та за його межами в контексті анексії Криму і війни на Сході України. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 4(41). С.8-17.

¹¹ Приходько В.О. «Нижня революція» в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 1999. 96 с. С. 3-27.

¹² Приходько В. Політична боротьба в Словаччині в 1993-1994 рр. *Carpatica — Карпатика. Політологічні студії: історія, теорія, практика*. Ужгород, 2003. Вип.21. С.103-113.

¹³ Кріль М. М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ — початок ХХІ ст.): Навч. посібник. К.: Знання, 2008. С. 177.

¹⁴ Homišinoва М. Etablovanie maďarských politických subjektov a ich miesto v politickom zastupiteľstve Slovenskej republiky. *Etnicke minority na Slovensku*. Košice. 1997. S. 34–44. S. 35.

¹⁵ Лазар Н. В. Політика Словацької Республіки щодо національних меншин... С. 13.

¹⁶ Deák L. *Trianonská trauma. Přítomnost*. Praha, 1990. № 5. S. 12; Бака В. Суспільно-політичні зміни в Чехословаччині та її розпад (грудень 1989-1992рр.). Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2016. С. 128.

¹⁷ Зан М. Національні меншини Словацької Республіки... С. 122.

¹⁸ Алмашій В. Стан проблем національних меншин... С.203.

¹⁹ Лазар Н. В. Політика Словацької Республіки щодо національних меншин... С. 16.

²⁰ Зан М. Національні меншини Словацької Республіки... С. 123-124.

²¹ Гичка Н. Русинство у Словацькій Республіці: точка зору словацьких авторів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. Ужгород, 2010. Вип.14. С. 168-170.

²² Зан М. Національні меншини Словацької Республіки... С. 125.

²³ Бака В. Суспільно політичні зміни Чехословаччині та її розпад... С. 132.

²⁴ Віднянський С.В. Щодо т. зв. «дискримінації підкарпатських русинів за національною ознакою»... С. 296-297.

²⁵ Протокол з позачергового засідання Президії Ради СРУ ЧС від 3.4.1990. Archív ZRU SR. Zložka: Президія 1990. Арк. 1-17.

²⁶ Богдан П. 20 років — здобутки і втрати 1989–2009. Видав Союз русинів-українців Словацької Республіки. Видання перше. Редактор Мирослав Ілюк. Друк Плаціагеї svidnícka, s.r.o., Свидник, Пряшів, 2012. С. 9, 11.

²⁷ Там само. С. 14, 23.

²⁸ Там само. С.27; Протокол із засідання Ради СРУ СР від 11.9.1993. Archív ÚR ZRU SR. Zložka: Vосьме засідання Ради СРУ СР від 11.9.1993. Арк. 1–10.

²⁹ Проект незалежного громадянського руху з робочою назвою Піддуклянський громадянський форум. Inicijatívna skupina POF. *Нове життя. Тижневик Союзу русинів-українців СР.* № 24 (2418). 18 червня 1994. С. 3.

³⁰ Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja. Ivan Humeník-diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007). Prešov. 2010. S. 91.

³¹ Чому нам треба Громаду?..” ПДГ — PDH. Громада — HROMADA. *Інформаційний листок.* № 2 (2), грудень 1995 (Рік видання I). Арк. 1; Ivan Humeník zdôvodňuje potrebu zvolania Národnej hromady (Dokumenty). Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja. Ivan Humeník-diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007). Prešov, 2010. S. 179.

³² Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja... S. 91, 92, 94.

³³ Краєзнавчий словник русинів-українців Пряшівщина. Видав Союз русинів-українців Словацької Республіки. Упорядник і головний редактор Федір Ковач. Видання перше. Пряшів. 1999. С. 267; «Чому нам треба Громаду?..»... Арк. 1.

³⁴ Вархола В. Комюніке із установчого засідання Підготовчого комітету Піддуклянської демократичної громади. *Нове життя. Тижневик Союзу русинів-українців СР.* 2 липня 1994. № 26 (2420). С. 3.

³⁵ Програмні цілі ПДГ (інформація). Державний комітет України у справах національностей та релігій. Поточний (внутрішній) архів Відділу європейської інтеграції та міжнародного співробітництва. Папка: «Словаччина». Арк. 1.

³⁶ Турек Д. Будемо мати власну політичну організацію (розмова з головою ПДГ Василем Вархолюю). *Нове життя. Тижневик Союзу русинів-українців СР.* 16 липня 1994 р. № 27–28 (2421–2422). С. 1.

³⁷ Там само. С. 2.

³⁸ АК. Піддуклянська громада. *Нове життя. Тижневик Союзу русинів-українців СР.* 30 липня 1994 р. № 29–30 (2423–2424). С. 1.

³⁹ Постанова засідання Підготовчого комітету Піддуклянської демократичної громади від 22 липня 1994 року. м. Пряшів. Державний комітет України у справах національностей та релігій. Поточний (внутрішній) архів Відділу європейської інтеграції та міжнародного співробітництва. Папка: «Словаччина». Арк. 1–2.

⁴⁰ Konečný S. Politické strany v národnom hnutí Karpatských Rusínov... S. 18–19; Sekela A. Reakcia Rusínskej obrody na list ukrajinskej inteligencie SR. *Prešovský VÚC,* 13 marec 1995. S. 1–4.

⁴¹ Pracovní náčrt Ivana Humeníka o tom, ako sa zrodila idea založenia politického subjektu PDH (Dokumenty). Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja. Ivan Humeník — diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007). Prešov, 2010. S. 187.

⁴² Гичка Н. Русинство у Словацькій Республіці... С. 170.

⁴³ Краєзнавчий словник русинів-українців Пряшівщина... С. 267. Stanovy PDH v SR. *Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки.* Пряшів. S. 1–3. S. 2. Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja... S. 95.

⁴⁴ Konečný S. Politické strany v národnom hnutí Karpatských Rusínov... S. 18.

⁴⁵ Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja... S. 96.

⁴⁶ Rezolúcia II zjazdu PDH SR. *Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки.* Пряшів. S. 1–2.

⁴⁷ Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja... S. 97–99.

⁴⁸ Postoj Výboru na ochranu Rusínsko-ukrajinského štúdia SRo v Prešove (Dokumenty). Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja. Ivan Humeník — diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007). Prešov. 2010. S. 183.

⁴⁹ Stavlenňa do propozycji kerivnyctva Slovacjkocho radio perevedenňa Holovnoji redakciji NEP z Prjaševa do Košus. *Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки*. Пряшів. 1994. S. 1.

⁵⁰ Лист ініціативної групи від 10 травня 1994 р. Пряшів. *Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки*. Пряшів. 1994. Арк. 1; List iniciatívnej skupiny, ktorý bol poslaný predstaviteľom národnostnej menšiny Rusínov — Ukrajincov za účelom vytvorenia politického subjektu (1994) (Dokumenty). *Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja. Ivan Humeník-diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007)*. Prešov, 2010. S. 186.

⁵¹ Бача І. Лист подяки. Пряшів, 20.11.1995 р. *Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словацької Республіки*. Пряшів, 1995. Арк. 1; Ďakovný list predsedu Podduklianskej demokratickej hromady za finančnú pomoc na činnosť tohto politického subjektu (1995) (Dokumenty). *Škurla M. Svedok Podduklianskeho kraja. Ivan Humeník — diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007)*. Prešov, 2010. S. 188.

REFERENCES

1. AK. Pidduklianska hromada. (1994). *Nove zhyttia. Tyzhnevuk Soiuzu rusyniv-ukraintsiv SR*, 29–30, 1 [in Ukrainian].
2. Almashij, V. (2002). Stan problem natsional'nykh menshyn v Slovats'kij Respublitsi na prykladi uhors'koi natsional'noi menshyny. *Carpatica*, 19, 193–206 [in Ukrainian].
3. Baka, V. (2016). *Suspil'no politychni zminy Chekhoslovachchyni ta ii rozpad (hruden' 1989–1992rr.)* [Unpublished PhD thesis]. Kyiv [in Ukrainian].
4. Bohdan, P. (2012). *20 rokov — zdobutky i vtraty 1989–2009*. Svydnyk, Priashiv [in Ukrainian].
5. Chomu nam treba Hromadu? (1995). *Informatsijnyj lystok*, 2(2), 1 [in Ukrainian].
6. Gal, F. (1991). *Z prvej ruky*. Bratislava [in Slovak].
7. Homišinova, M. (1997). Etablovanie maďarských politických subjektov a ich miesto v politickom zastupiteľstve Slovenskej republiky. *Etnicke minority na Slovensku*. Košice. [in Slovak].
8. Hychka, N. (2010). Rusynstvo u Slovats'kij Respublitsi: tochka zoru slovats'kykh avtoriv. *Naukovyj visnyk Uzhhorods'koho universytetu*, 14, 168–170 [in Ukrainian].
9. Kichera, N.M. (2015). *Rusyny v etnopolitytsi krain Tsentral'noi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy*. Chernivtsi [in Ukrainian].
10. Kliuchkovych, A.Yu. (2020). *Evoliutsiia modeli suspil'no-politychnoho rozvytku v Slovats'kij Respublitsi* [Unpublished doctoral dissertation]. L'viv [in Ukrainian].
11. Konečný, S. (2011). Politické strany v národnom hnutí Karpatských Rusínov. *Studium Carpato-Ruthenorum* [in Slovak].
12. *Kraieznavchij slovnyk rusyniv-ukraintsiv Priashivschyna*. (1999). Priashiv [in Ukrainian].
13. Kril', M.M. (2008). *Istoriia krain Tsentral'no-Skhidnoi Yevropy (kinets' XX — pochatok XXI st.)*. Kyiv [in Ukrainian].
14. Kril', M.M. (2006). *Istoriia Slovachchyny*. L'viv [in Ukrainian].
15. Lazar, N.V. (2006). *Polityka Slovats'koi Respubliky schodo natsional'nykh menshyn: instyutsijno-pravovi ta politychni aspekty*. Chernivtsi [in Ukrainian].
16. Proekt nezalezhnoho hromadians'koho rukhu z robochoiu nazvoiu Piddukliansk'kyj hromadians'kyj forum. Inicijativna skupina POF. (1994). *Nove zhyttia. Tyzhnevuk Soiuzu rusyniv-ukraintsiv SR*, 24 (2418), 3 [in Ukrainian].

17. Prykhod'ko, V.O. (1999). *Nizhna revoliutsiia v Chekhoslovachchyni ta formuvannia novoi vnutrishn'oi i zovnishn'oi polityky krainy*. Uzhhorod [in Ukrainian].
18. Prykhod'ko, V. (2003). Politychna borot'ba v Slovachchyni v 1993–1994 rr. *Carpatica. Politolohichni studii: istoriia, teoriia, praktyka*, 21, 103–113 [in Ukrainian].
19. Sekela, A. (1995). Reakcia Rusínskej obrody na list ukrajinskej inteligencie SR. *Prešovský VÚC*. 13 marec, 1–4 [in Slovak].
20. Škurla, M. (2010). *Svedok Podduklianskeho kraja. Ivan Humeník-diplomat, publicista, kultúrny činiteľ (03.01.1926–17.10.2007)*. Prešov [in Slovak].
21. Turek, D. (1994). Budemo maty vlasnu politychnu orhanizatsiiu (rozmova z holovoieu PDH Vasylem Varkholoieu). *Nove zhyttia. Tyzhnevyyk Soiuzu rusyniv-ukraintsiv SR*, 27-28 (2421–2422). 1–2 [in Ukrainian].
22. Varkhola, V. (1994). Komiunike iz ustanovchoho zasidannia Pidhotovchoho komitetu Pidduklians'koi demokratychnoi hromady. *Nove zhyttia. Tyzhnevyyk Soiuzu rusyniv-ukraintsiv SR*, 26 (2420), 3 [in Ukrainian].
23. Vasy'l'chenko, M.A. (2009). *Hromads'ko-politychna ta kul'turno-osvitnia diial'nist' ukraintsiv u Skhidnij Slovachchyni (1945–1992 rr.)*. L'viv [in Ukrainian].
24. Vidnyanskyj, S.V. (2016). Aktualizatsiia rusyns'koho pytannia v Zakarpatti ta za joho mezhamy v konteksti aneksii Krymu i vijny na Skhodi Ukrainy. *Stratehichni priorytety*, 4 (41), 8–17 [in Ukrainian].
25. Zan, M. (2014). Natsional'ni menshyny Slovats'koi Respubliky iak sub'iekty polityky. *Uzhhorods'ki slovats'ki naukovi chytannia: istoriia, kul'tura, polityka, pravo*. Uzhhorod: Polihraftsentr Lira, 2014 [in Ukrainian].